

ब्रिटिश राजवटीतील शिक्षण धोरणाचा भारतावर झालेला परिणाम

डॉ. अमोल लक्ष्मणराव ढोबळे

इतिहास विभाग प्रमुख, धनवटे नॅशनल कॉलेज, नागपूर.

गोषवारा (Abstract)

ब्रिटिश राजवटीतील शिक्षण धोरणाने भारतीय समाजावर दीर्घकालीन सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय परिणाम घडवले. 1813 च्या चार्टर अॅक्टपासून 1944 च्या सेर्जंट योजनेपर्यंत राबविण्यात आलेल्या विविध सुधारणा, आयोग आणि कायद्यांद्वारे भारतात प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणाची नवीन पद्धती रुजविण्याचा प्रयत्न केला गेला. या धोरणांचा प्राथमिक उद्देश प्रशासनासाठी इंग्रजी भाषिक कर्मचारी वर्ग तयार करणे, पाश्चिमात्य विचारसरणीचा प्रसार करणे आणि भारतीय समाजावर मानसिक व सांस्कृतिक नियंत्रण ठेवणे हा होता. तथापि, या धोरणामुळे भारतीय समाजात आधुनिक शिक्षणाची पायाभरणी झाली, इंग्रजी शिक्षित मध्यमवर्गाचा उदय झाला, महिला शिक्षण, शिक्षक प्रशिक्षण व तांत्रिक शिक्षणाचा प्रसार झाला आणि राष्ट्रीय चळवळींचे नेतृत्व तयार झाले.

प्रस्तुत संशोधनात 1813 चे चार्टर अॅक्ट, 1835 चे मॅकॉले मिनिट्स, 1854 चे वूड्स डिस्पॅच, 1882 चा हंटर आयोग, 1904 चे इंडियन युनिव्हर्सिटी अॅक्ट, 1917 चा सॅडलर आयोग, 1935 चा भारत शासन कायदा आणि 1944 चे सेर्जंट योजना या प्रमुख धोरणांचा आढावा घेऊन त्यांचे सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम समजून घेतले आहेत. विश्लेषणातून असे स्पष्ट झाले की ब्रिटिश शिक्षण धोरणाने भारताच्या आधुनिक शिक्षण प्रणालीचा पाया तयार केला, समाजात जागरूकता आणि राष्ट्रीय चेतना वाढवली, तसेच स्वतंत्र भारताच्या शैक्षणिक धोरणावर दीर्घकालीन प्रभाव टाकला. या अभ्यासाचा उद्देश ब्रिटिश शिक्षण धोरणाचे ऐतिहासिक महत्त्व, सामाजिक बदल, राष्ट्रीय चळवळींचा विकास आणि स्वातंत्र्योत्तर शिक्षण धोरणावर होणाऱ्या परिणामांचे समग्र मूल्यांकन करणे आहे. हा संशोधन भारतातील शिक्षणाच्या ऐतिहासिक विकासाचा संदर्भ, आधुनिक शैक्षणिक धोरणे समजून घेण्यासाठी आणि भविष्यातील शैक्षणिक सुधारणा सुचविण्यासाठी उपयुक्त ठरेल.

शब्दसंकेत (Keywords): ब्रिटिश शिक्षण धोरण, चार्टर अॅक्ट 1813, मॅकॉले मिनिट्स 1835, वूड्स डिस्पॅच 1854, हंटर आयोग 1882, इंडियन युनिव्हर्सिटी अॅक्ट 1904, सॅडलर आयोग 1917, भारत शासन कायदा 1935, सेर्जंट योजना 1944.

प्रस्तावना (Introduction)

भारतामध्ये शिक्षण व्यवस्था ही प्राचीन काळापासून अत्यंत समृद्ध, स्वतंत्र व भारतीय संस्कृतीच्या मूल्यांवर आधारित होती. गुरुकुल, तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला, वल्लभी यांसारख्या विद्यापीठांनी शिक्षण, संशोधन व ज्ञानपरंपरेत भारतीय सुवर्णयुग निर्माण केले होते. पण अठराव्या शतकानंतर इंग्रजांच्या भारतातील आगमनानंतर सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व आर्थिक परिवर्तनाची एक नवी प्रक्रिया सुरू झाली. ब्रिटिश साम्राज्याने भारतावर राजकीय सत्ता स्थापल्यावर आपली सत्ता दृढ करण्यासाठी शिक्षण व्यवस्थेचा वापर एक प्रभावी साधन म्हणून केला. या शिक्षण धोरणाचा भारतीय समाजावर दीर्घकालीन परिणाम झाला आणि आधुनिक भारताची रचना घडविण्यात त्याची महत्वाची भूमिका राहिली. ब्रिटिश राजवटीपूर्वी भारतातील शिक्षण प्रणाली प्रायः धार्मिक संस्था, गुरुकुल पद्धती, मदरसे, पाठशाळा आणि प्रादेशिक भाषांवर आधारित होती. परंतु ईस्ट इंडिया कंपनीच्या विस्तारानंतर इंग्रजांना असे वाटले की भारतीयांना इंग्रजी शिक्षण दिल्यास प्रशासन चालविण्यासाठी स्वस्त, निष्ठावंत आणि मध्यमवर्गीय कामगार वर्ग तयार होईल. या उद्देशाने त्यांनी स्वतंत्र शिक्षण धोरणे लागू केली. विशेषतः 1813 चे चार्टर अॅक्ट, 1835 चे मॅकॉले यांचे मिनिट्स, 1854 चे वूड्स डिस्पॅच, 1882 चा हंटर आयोग, 1904 चे इंडियन युनिव्हर्सिटी अॅक्ट, 1917 सॅडलर आयोग आणि नंतरच्या कालखंडातील शिक्षण सुधारणा हे महत्वाचे टप्पे ठरले. ब्रिटिश शिक्षण धोरणाची मूळ भूमिका ही भारतीय समाजाची मानसिक, सांस्कृतिक व बौद्धिक बांधणी बदलणे ही होती. इंग्रजांनी भारतीयांना इंग्रजी भाषा व पाश्चात्य शिक्षणाद्वारे वसाहतवादी मानसिकता रुजविण्याचा प्रयत्न केला. या शिक्षणाचे एक मुख्य उद्दिष्ट “अंग्लो-इंडियन” म्हणजेच भारतीय शरीर व इंग्रजी विचारसरणी असलेले वर्ग तयार करणे हे होते. मॅकॉलेने स्पष्टपणे म्हटले होते की, “We must create a class of persons Indian in blood and colour, but English in taste, opinions, morals and intellect.” ब्रिटिश शिक्षण धोरणाच्या मागे राजकीय व प्रशासकीय स्वार्थ दडलेला असला तरी त्यातून भारतीय समाजात मोठे परिवर्तन घडून आले.

या शिक्षणामुळे भारतात सामाजिक जागृती, नवजागरण, सुधारणा चळवळी आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन उदयास आला. राजाराम मोहन रॉय, महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, महात्मा गांधी, दादाभाई नौरोजी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, स्वामी विवेकानंद या सर्वांनी आधुनिक शिक्षणाचा वापर सामाजिक असमानता दूर करण्यासाठी केला. इंग्रजी शिक्षणामुळे राष्ट्रीय चळवळीचा पाया मजबूत झाला आणि स्वातंत्र्याची भावना निर्माण झाली. मात्र ब्रिटिश शिक्षण धोरणाचे नकारात्मक परिणामही होते. पारंपरिक शिक्षण व स्थानिक उद्योगधंदे यांची अधोगती झाली. हस्तकलेवर आधारित रोजगार कमी झाले. शिक्षणातील प्रादेशिक भाषा व भारतीय मूल्यांचे महत्त्व घटले. शिक्षण फक्त शहरांपुरते आणि श्रीमंतांच्या आवाक्यात राहिले. ग्रामीण व वंचित घटकांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले, ज्यामुळे समाजात आर्थिक व सामाजिक असमानता वाढली. ब्रिटिशांनी शिक्षणाचा हेतुपुरस्सर वापर करून भारतीय समाजात विभाजन निर्माण केले आणि एक अभिजन शिक्षित वर्ग तयार केला. यामुळे भारतीय समाजात द्वंद्व निर्माण झाले. एकीकडे सांस्कृतिक परंपरा व दुसरीकडे पाश्चात्य

आधुनिकता. ब्रिटिश शिक्षणाने भारतीय समाजातील मनोभूमिका बदलली, परंतु त्याचवेळी त्यातून राष्ट्रीय एकता, विचारशक्ती, आधुनिक प्रशासन, न्यायव्यवस्था, विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासाचे दरवाजेही उघडले. या शिक्षण प्रणालीमुळे भारतीयांनी ब्रिटिश सत्तेला प्रश्न विचारण्यास सुरुवात केली आणि अखेरीस स्वतंत्र भारताची निर्मिती झाली.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. ब्रिटिश राजवटीदरम्यान राबविण्यात आलेल्या प्रमुख शिक्षण धोरणे व आयोग यांचा ऐतिहासिक अभ्यास करणे.
2. ब्रिटिश राजवटीतील शिक्षण धोरणाचा भारतावर झालेला परिणामाचा अभ्यास करणे

ब्रिटिश कालखंडातील प्रमुख शिक्षण धोरणे व आयोगाचा भारतावर झालेला परिणाम

भारतात १७५७ नंतर ब्रिटिश सत्ता प्रस्थापित होत गेल्यावर इंग्रजांच्या प्रशासनाने भारतीय समाजाच्या संरचनेत व्यापक बदल घडवून आणण्यास सुरुवात केली. यामध्ये शिक्षण क्षेत्राचा उपयोग हा ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादी धोरणातील सर्वात प्रभावी साधन म्हणून करण्यात आला. भारतात शिक्षणाद्वारे एक “वफादार प्रशासकीय वर्ग” निर्माण करणे, भारतीय समाजाच्या मानसिकतेत बदल घडवणे, ब्रिटिश शासन टिकवणे आणि सामाजिक-राजकीय नियंत्रण मजबूत करणे हे इंग्रजांचे मूलभूत उद्दिष्ट होते. त्यामुळे १९व्या व २०व्या शतकादरम्यान विविध कायदे, आयोग, जाहीरनामे आणि शिक्षण सुधारणा लागू करण्यात आल्या. ब्रिटिशांच्या आगमनापूर्वी भारतातील शिक्षण गुरुकुल, मदरसे, पाठशाळा आणि प्रादेशिक भाषांवर आधारित होते, ज्यात धर्म, नैतिकता, समाजव्यवस्था आणि व्यवसायांशी निगडित शिक्षण दिले जात होते. परंतु ब्रिटिश राजवटीत “इंग्रजी माध्यम, पाश्चात्य विचार आणि यांत्रिक परीक्षा-प्रणाली” यांवर आधारित शिक्षण पद्धती आणली गेली. ब्रिटिशांनी शिक्षणामुळे प्रशासनिक खर्च कमी होईल, भारतीयांमध्ये वफादारी वाढेल आणि भारतीय समाजाचे पाश्चातीकरण होईल, असा विचार केला. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी त्यांनी वेळोवेळी विविध शिक्षण धोरणे आणि आयोग लागू केले.

1813 चे चार्टर ॲक्ट

भारतामध्ये ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रदेशीय नियंत्रण प्रस्थापित झाल्यानंतर प्रशासन, अर्थव्यवस्था, धर्म आणि शिक्षण या सर्वच क्षेत्रांमध्ये व्यापक बदल घडवून आणण्याची प्रक्रिया वेगाने सुरू झाली. इंग्रजांच्या राजवटीचे मूळ उद्दिष्ट भारताचे आर्थिक शोषण आणि राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित करणे हे होते. परंतु हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी केवळ सैनिक शक्ती पुरेशी नव्हती; भारतीय जनमानसावर मानसिक नियंत्रण मिळविणे, त्यांच्या विचारसरणीत बदल घडविणे आणि इंग्रजांसाठी वफादार वर्ग तयार करणे आवश्यक होते. त्यामुळेच शिक्षण क्षेत्राचा उपयोग हा ब्रिटिश साम्राज्यवादाचा अत्यंत महत्वाचा भाग म्हणून करण्यात आला. या पार्श्वभूमीवर 1813 चा चार्टर ॲक्ट हा भारतीय शिक्षणाच्या इतिहासातील एक ऐतिहासिक टप्पा ठरला. ईस्ट इंडिया कंपनीचा परवाना प्रत्येक वीस वर्षांनी ब्रिटिश संसदेकडून नूतनीकरण केला जात असे. सन 1813 मध्ये या चार्टरच्या नूतनीकरणाबाबत चर्चा झाली आणि यावेळी भारतातील शिक्षण विकासासंबंधी महत्वाच्या तरतुदींचा समावेश करून पहिल्यांदाच शिक्षणासाठी सरकारी निधीची तरतूद करण्यात आली. यामुळे ब्रिटिश सरकारने शिक्षण क्षेत्रात थेट हस्तक्षेप

करण्याची भूमी तयार केली. या कायद्याद्वारे भारतातील शिक्षण वा धार्मिक सुधारणा कार्याकडे सरकारने अधिकृतपणे लक्ष दिले. भारतीय शिक्षणाला पाश्चात्य स्वरूप देऊन ब्रिटिश हितसाधनाला पूरक असा मनोवृत्तीचा वर्ग निर्माण करणे हा या कायद्याचा मुख्य हेतू होता.

ब्रिटिश आक्रमणापूर्वी भारतातील शिक्षण गुरुकुल, मदरसे, पाठशाळा आणि स्थानिक भाषांवर आधारित असले तरी त्यांची आर्थिक पायाभरणी दुर्बल होत गेली. पारंपरिक शिक्षण व्यवस्थेला शासकीय संरक्षण नसल्याने ती ढासळत होती. अशा परिस्थितीत इंग्रजांनी स्वतःच्या राजकीय उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी आधुनिक, केंद्रीत आणि इंग्रजी माध्यमातील शिक्षणाला चालना देण्याचा निर्णय घेतला. त्यातूनच 1813 च्या कायद्याने शिक्षणाची अधिकृत सुरुवात घडली आणि भारतात आधुनिक शिक्षणाच्या युगाची पहिली पायरी टाकली गेली. या कायद्यानुसार सरकारने दरवर्षी एक लाख रुपयांचा निधी शिक्षण विकासासाठी द्यावा असे स्पष्टपणे नमूद केले. हा निधी शाळा, महाविद्यालये, ग्रंथालये स्थापन करण्यासाठी, पुस्तकांचे प्रकाशन करण्यासाठी आणि शिक्षक प्रशिक्षणासाठी वापरला जाईल असे निश्चित केले गेले. भारतात शैक्षणिक खर्चासाठी सरकारी आर्थिक मदत देण्याची ही पहिलीच घटना होती. यामुळे सरकारी शिक्षण धोरणाची अधिकृत सुरुवात झाली आणि पुढील सुधारणा धोरणांसाठी मार्ग मोकळा झाला.

या कायद्याचा आणखी एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग म्हणजे ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना भारतात प्रत्यक्ष धार्मिक प्रचाराची परवानगी देणे. 1813 पूर्वी मिशनरी संस्थांच्या कार्यावर बंधने होती, परंतु या कायद्यानंतर त्यांच्या प्रवेशावरून बंदी उठली. मिशनऱ्यांनी भारतात शाळा, कॉलेजेस आणि धर्मप्रचार केंद्रे स्थापन करून पाश्चात्य विचारसरणी आणि धर्मांतरणाचा प्रभाव वाढवला. शिक्षणाच्या माध्यमातून समाजातील नैतिक व धार्मिक मूल्ये बदलण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. त्यामुळे भारतीय समाजाच्या सांस्कृतिक संरचनेवर परिणाम घडू लागले. 1813 च्या कायद्यात भाषेबाबत स्पष्ट निर्णय घेतला नसला तरी इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसाराचे द्वार प्रत्यक्ष उघडले गेले. इंग्रजीला उच्च शिक्षणाचे माध्यम करण्याचा विचार याच काळात प्रबळ झाला आणि पुढील काळात 1835 च्या मॅकॉले मिनिट्सद्वारे तो अधिकृतपणे अमलात आला. त्यामुळे 1813 चा चार्टर अॅक्ट आधुनिक पाश्चात्य शिक्षण धोरणाचा पाया ठरला. या कायद्यामुळे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणाम दिसून आले. एकीकडे आधुनिक ज्ञान, विज्ञान आणि जागतिक विचारधारेचा प्रसार झाला, तर दुसरीकडे भारतीय परंपरा, संस्कृती आणि स्थानिक भाषांचे अवमूल्यन झाले. सामाजिक स्तरावर शिक्षणावर आधारित नवीन अभिजन वर्ग उदयास आला, ज्याने पुढे राष्ट्रवादी चळवळीचे नेतृत्व केले. त्यामुळे हा कायदा भारतीय समाज-परिवर्तनाचा निर्णायक टप्पा ठरला.

1835 चे 'मॅकॉले मिनिट्स'

भारतामधील आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेच्या घडणीमध्ये 1835 मध्ये लॉर्ड थॉमस बाबिंग्टन मॅकॉले यांनी सादर केलेल्या 'मॅकॉले मिनिट्स'चा अत्यंत महत्त्वपूर्ण वाटा आहे. ब्रिटिश राजवटीच्या शिक्षण धोरणाचा मूलभूत पाया म्हणून ओळखले जाणारे हे दस्तऐवज भारतीय शिक्षणाच्या इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा मानला जातो. इंग्रजी माध्यमातील शिक्षणावर भर देऊन भारतीय समाजाला ब्रिटिश प्रशासनाच्या अनुकूल अशी नवी मानसिकता आणि वर्ग निर्माण करण्याचा हेतू या मिनिट्समागे

दडलेला होता. औपनिवेशिक ध्येय साध्य करण्यासाठी शिक्षण हा सर्वोत्तम आणि प्रभावी मार्ग असल्याचे ब्रिटिश सत्तेला जाणवले होते. त्यानुसार भारतीयांच्या विचारविश्वात बदल घडवून त्यांच्यावर अप्रत्यक्ष नियंत्रण मिळवण्याकरिता 'मॅकॉले मिनिट्स' तयार करण्यात आले. सन 1835 पूर्वी भारतातील शिक्षणव्यवस्था प्रामुख्याने पारंपरिक पद्धतीवर आधारित होती. गुरुकुल प्रणाली, मदरशे, टोल, पाठशाळा, लिपिकीय शिक्षण, धार्मिक शिक्षण आणि स्थानिक भाषांवर आधारित अध्यापन पद्धती प्रचलित होत्या. 1813 च्या चार्टर अॅक्टनंतर ब्रिटिश राजाने भारतात शिक्षणासाठी निधी मंजूर केला असला तरी शिक्षणाच्या स्वरूपाविषयी स्पष्ट धोरण नव्हते. स्थानिक भाषांमध्ये शिक्षण द्यावे की इंग्रजी माध्यम स्वीकारावे, यावर वाद सुरू होता. याच वादाच्या पार्श्वभूमीवर मॅकॉले यांनी प्रसिद्ध 'मिनिट्स ऑन एज्युकेशन' हा अहवाल तयार करून लॉर्ड विल्यम बेंटिं क यांना सादर केला. हा अहवाल इंग्रजी शिक्षणाला अधिकृत मान्यता देणारा आणि भारतीय शिक्षणव्यवस्थेत आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणणारा ठरला.

मॅकॉले यांच्या मतानुसार, इंग्रजी भाषा ही ज्ञानाची खरी आणि श्रेष्ठ भाषा असून विज्ञान, साहित्य, तत्त्वज्ञान, कायदा, वैद्यक, इतिहास या सर्व विषयांवरील उत्कृष्ट ग्रंथ इंग्रजीमध्ये उपलब्ध आहेत. उलट भारतीय भाषांमध्ये उपलब्ध साहित्य अपूर्ण, कालबाह्य आणि कमी दर्जाचे असल्याचे त्यांनी स्पष्टपणे नमूद केले. भारतीय बौद्धिक क्षमता वाढवण्यासाठी आणि ब्रिटिश सत्तेला विश्वासू 'दुभाष्या वर्ग' तयार करण्यासाठी इंग्रजी शिक्षण अनिवार्य असल्याचे मॅकॉले यांनी स्पष्टपणे मांडले. त्यांच्या मते, "We must form a class who may be interpreters between us and the millions whom we govern a class of persons Indian in blood and colour, but English in taste, in opinions, in morals and in intellect." या विधानाने 'मॅकॉले मिनिट्स'चा मूळ उद्देश स्पष्ट होतो.

मॅकॉले मिनिट्सनंतर इंग्रजी शिक्षणाला अधिकृत प्राधान्य मिळाले. लॉर्ड विल्यम बेंटिं क यांनी हा अहवाल स्वीकारत 1835 मध्ये आदेश काढून भारतीय भाषांतील शिक्षणासाठी निधी बंद केला आणि सर्व शैक्षणिक निधी इंग्रजी माध्यमाच्या शिक्षणासाठी वापरण्याचे निर्देश दिले. त्यानंतर उच्च शिक्षण इंग्रजी माध्यमातून सुरू झाले, इंग्रजी शाळा, महाविद्यालये, विश्वविद्यालये स्थापन झाली. स्थानिक शिक्षणपद्धती हळूहळू दुर्बल झाली आणि ब्रिटिश प्रशासनात आणि न्यायव्यवस्थेत नोकरी मिळवण्यासाठी इंग्रजी शिक्षण गरजेचे बनेल, असा सामाजिक बदल घडू लागला. या धोरणाचे परिणाम दुहेरी स्वरूपाचे होते. एकीकडे भारतीय समाजात शिक्षित, वैज्ञानिक दृष्टिकोन असलेला नवा मध्यमवर्ग उदयास आला, ज्यांनी पुढे भारतीय पुनर्जागरण, राष्ट्रवाद, सामाजिक सुधारणा, स्वातंत्र्य चळवळ यांना बळ दिले. दुसरीकडे भारतीय पारंपरिक शिक्षणव्यवस्था, संस्कृती, स्थानिक भाषा व मूल्यांची अवनती झाली. इंग्रजी शिक्षण जास्त महाग आणि मर्यादित असल्याने समाजात विषमतेची दरी निर्माण झाली. शिक्षणाचा उद्देश व्यक्तिमत्त्व विकासाऐवजी नोकरीकेंद्रित बनला.

1854 चे वूड्स डिस्पॅच

भारताच्या शिक्षण इतिहासात 1854 मध्ये प्रदर्शित करण्यात आलेला "वूड्स डिस्पॅच" हा अत्यंत महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज मानला जातो. ब्रिटनचे संसदीय सदस्य सर चार्ल्स वूड यांनी हा अहवाल तयार केला होता. त्यामुळे याला "भारतीय शिक्षण व्यवस्था याचे चार्टर" असे विशेष संबोधनही देण्यात येते. 1813 च्या चार्टर एॅक्ट व 1835 च्या मॅकॉले मिनिट्सनंतर भारतात

शिक्षण धोरण अधिक सुसंगत, व्यापक व संघटित स्वरूपात आणण्याचा प्रयत्न प्रथमच वूड्स डिस्पॅच याद्वारे करण्यात आला. इंग्रजी शिक्षणाच्या जोडीने स्थानिक भाषांच्या प्रोत्साहनाचा विचार, प्राथमिक शिक्षणाचा विस्तार, शिक्षक प्रशिक्षण, महिला शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण आणि विश्वविद्यालये स्थापनेची शिफारस या डिस्पॅचची वैशिष्ट्ये होती. त्यामुळे भारतातील आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेच्या विकासाचा पाया या दस्तऐवजाने घातला असे मानले जाते. ब्रिटिश प्रशासनाला भारतीय समाजाचे बौद्धिक, सामाजिक आणि आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी शिक्षण हा महत्वाचा घटक असल्याचे जाणवले. विशेषतः मॅकॉले मिनिट्समुळे शिक्षणावर केवळ इंग्रजी माध्यमाचा प्रभाव वाढला आणि पारंपरिक शिक्षण, प्राथमिक पातळी व स्थानिक भाषांचे महत्त्व कमी झाले होते. या असंतुलनावर उपाय म्हणून तसेच शिक्षण अधिक लोकाभिमुख करण्यासाठी वूड्स डिस्पॅच घोषित करण्यात आला. यात भारतीय शिक्षणाचे उद्दिष्ट, पद्धत व स्वरूप यांचा सविस्तर आराखडा दिलेला होता.

वूड्स डिस्पॅचनुसार शिक्षणाचा मुख्य हेतू भारतीय जनतेचा सर्वांगीण विकास हा होता. इंग्रजी भाषेबरोबर प्रादेशिक व मातृभाषांमध्येही शिक्षण दिले पाहिजे, असा संतुलित दृष्टिकोन यात मांडला गेला. प्राथमिक शिक्षण हे सर्वसामान्यांसाठी, माध्यमिक शिक्षण हे ज्ञान विस्तारासाठी आणि उच्च शिक्षण हे विज्ञान-तंत्रज्ञान व प्रशासनासाठी आवश्यक असल्याचे नमूद करण्यात आले. भारतात तीन स्तरांची औपचारिक शिक्षणसंस्था स्थापन करण्याचा आराखडा यात देण्यात आला. याचबरोबर “ग्रँट-इन-एड” पद्धतीद्वारे खाजगी संस्था, शाळा, महाविद्यालयांना आर्थिक मदत करण्याची धोरणात्मक शिफारस प्रथमच करण्यात आली, जी पुढे शैक्षणिक विकासातील महत्वाचा टप्पा ठरली. यामध्ये महिला शिक्षणाला विशेष प्राधान्य देण्यात आले. भारतीय समाजातील महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी व त्यांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देण्यासाठी शासनाने उपाययोजना कराव्यात, असे स्पष्ट निर्देश दिले गेले. तसेच शिक्षक प्रशिक्षणाला स्वतंत्र क्षेत्र म्हणून मान्यता देऊन शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्याचा प्रयत्न दिसून येतो. औद्योगिक शिक्षण, कृषी व व्यावसायिक शिक्षण-विकासाचा विचारही यात आढळतो. पुढे भारतात कलकत्ता, बॉम्बे, मद्रास येथे विश्वविद्यालये स्थापनेची प्रक्रिया सुरू झाली, त्यामागे वूड्स डिस्पॅचचाच प्रभाव होता. वूड्स डिस्पॅचचे परिणाम भारतीय समाजात दूरगामी ठरले. शिक्षणाची जबाबदारी सरकारने स्वीकारली आणि शिक्षण व्यवस्था अधिक संघटित होऊ लागली. शहरी भागांसोबत ग्रामीण भागांमध्येही शाळांचे जाळे वाढले. भारतीय विद्यार्थ्यांना आधुनिक, वैज्ञानिक ज्ञान मिळून नवा सुशिक्षित वर्ग तयार झाला, ज्याने पुढे सामाजिक व राजकीय चळवळींमध्ये मोलाचे योगदान दिले. तथापि या धोरणामुळे उच्च शिक्षण अधिक पश्चिमाभिमुख राहिले आणि प्राथमिक शिक्षणाचा विस्तार अपेक्षेपेक्षा धीमा होता. शेवटी असे म्हणता येईल की, 1854 चा वूड्स डिस्पॅच हा भारतीय शिक्षण इतिहासातील सर्वसमावेशक, दूरदृष्टीपूर्ण आणि धोरणात्मक परिवर्तनाचा दस्तऐवज होता. मॅकॉले मिनिट्सने सुरू केलेल्या पाश्चात्य शिक्षणाच्या प्रवाहाला प्रथमच समाजाभिमुख व प्रशासकीय रचना देऊन आधुनिक भारतातील शिक्षणव्यवस्थेचा मजबूत पाया या दस्तऐवजाने घातला. म्हणूनच वूड्स डिस्पॅच भारतीय शिक्षणाचा “चार्टर” म्हणून आजही विशेष मानाचे स्थान राखून आहे.

1882 चा हंटर आयोग

भारताच्या शिक्षण इतिहासात 1882 मध्ये स्थापन करण्यात आलेला “हंटर आयोग” (Hunter Commission) हा अत्यंत महत्वाचा टप्पा मानला जातो. ब्रिटिश सरकारने भारतीय जनतेस अधिक व्यापक, लोकाभिमुख आणि संघटित शिक्षण

पुरविण्यासाठी 1854 च्या वूड्स डिस्पॅचनंतर शिक्षणाच्या अंमलबजावणीची स्थिती जाणून घेण्यासाठी या आयोगाची नियुक्ती केली. लॉर्ड रिपन यांच्या कारकिर्दीत, सर विलियम विल्सन हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली हा आयोग नियुक्त करण्यात आला. त्यामुळे याला “हंटर आयोग 1882” असे संबोधले जाते. भारतात प्राथमिक शिक्षणाचा विकास, शिक्षण व्यवस्थेचे प्रशासकीय नियंत्रण, आर्थिक भाराचे विभाजन, तसेच सरकारी आणि खाजगी संस्थांच्या सहभागावर पुनर्विचार करण्यासाठी या आयोगाने व्यापक अभ्यास केला. 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतीय समाजात शिक्षणाविषयी जागरूकता वाढू लागली होती. अनेक समाजसुधारक, शैक्षणिक संस्था आणि सार्वजनिक दबावाच्या प्रभावामुळे शिक्षणाच्या विस्ताराची मागणी जोर धरू लागली. परंतु शिक्षण व्यवस्था असमान व विखुरलेली होती. ग्रामीण भागात शिक्षणाचा प्रसार अत्यंत कमी, प्राथमिक शाळांची संख्या अपुरी आणि शिक्षकांची पात्रता व प्रशिक्षण यांचा अभाव होता. दुसरीकडे, उच्च शिक्षणावर अनावश्यक खर्च होऊन प्राथमिक शिक्षणाला अवहेलना केली जात असल्याबाबत व्यापक टीका होत होती. या पार्श्वभूमीवर शिक्षण व्यवस्थेचे मूल्यांकन व सुधारणा यासाठी हंटर आयोगाची स्थापना झाली.

हंटर आयोगाचे प्रमुख लक्ष प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासावर केंद्रित होते. प्राथमिक शिक्षण हे सर्वसामान्य व दुर्बल घटकांसाठी अत्यावश्यक असल्याचे आयोगाने स्पष्ट केले. प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रगतीसाठी शासनाने अधिक सक्रिय भूमिका बजावावी, तसेच ग्रामीण भागात शाळांचे जाळे वाढवावे, अशी शिफारस करण्यात आली. या शिक्षणावर राज्याचे नियंत्रण असावे, परंतु स्थानिक संस्था, नगरपालिका, जिल्हा परिषद यांनीही यासाठी आर्थिक सहकार्य करावे, अशी “local self-government” तत्वावर आधारित शिफारस आयोगाने केली. मुलींच्या शिक्षणासाठी स्वतंत्र शाळा स्थापन कराव्यात, महिला शिक्षिकांची नेमणूक करावी आणि शिक्षणातून महिलांना वंचित ठेवू नये, असेही आयोगाने नमूद केले. या आयोगाने माध्यमिक व उच्च शिक्षणाबाबतही नव्या दिशादर्शक सूचना दिल्या. माध्यमिक शिक्षण केवळ नोकरीकेंद्रित नसून संतुलित व उपयुक्त असावे, विज्ञान, वाणिज्य, कृषी व तांत्रिक विषयांचा समावेश करावा, अशी शिफारस करण्यात आली. उच्च शिक्षणावर अनावश्यक भर देण्याऐवजी प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणावर खर्च वाढवावा, असे आयोगाने सुचविले. तसेच “Grant-in-Aid” पद्धती सुधारून खाजगी शिक्षणसंस्थांना आर्थिक मदत देण्याचे धोरण पुढे मजबूत झाले. शिक्षक प्रशिक्षणाला विशेष महत्त्व देऊन भारतात प्रशिक्षण महाविद्यालये स्थापन करण्याचे सुचविण्यात आले. हंटर आयोगामुळे भारतातील शिक्षण व्यवस्था अधिक संघटित आणि नियोजनबद्ध झाली. प्राथमिक शिक्षणाचे महत्त्व वाढले, स्थानिक स्वराज्य संस्थांना शिक्षणासाठी जबाबदारी देण्यात आली, आणि महिला शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळाले. ग्रामीण शिक्षणात वाढ झाली आणि सामाजिक जाणीवेचा विस्तार झाला. तथापि या आयोगावर काही टीका देखील करण्यात आली, जसे की, शिक्षणाचा प्रसार अपेक्षेपेक्षा धीमा राहिला, आर्थिक भार सामान्य समाजावर पडू लागला आणि सरकारी नियंत्रण मर्यादित राहिले.

1904 चे इंडियन युनिव्हर्सिटी ॲक्ट

भारतातील उच्च शिक्षणाच्या विकासात 1904 मध्ये लागू झालेल्या Indian Universities Act चे अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. 19 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतात उच्च शिक्षणाचा वेगाने विस्तार होत होता. कलकत्ता, बॉम्बे, मद्रास, पंजाब, अलाहाबाद इत्यादी विश्वविद्यालयांची स्थापना 1857 नंतर झाली. पण या विश्वविद्यालयांचा उद्देश केवळ पदवी प्रदान करणारा

परीक्षा संस्थेपुरता मर्यादित राहिल्याबद्दल ब्रिटिश सरकारमध्ये असंतोष निर्माण झाला. शिक्षणाच्या गुणवत्ता, संशोधनाचा अभाव, अनियंत्रित प्रवेश, राजकीय चळवळींचा प्रभाव, महाविद्यालयांच्या वाढत्या संख्येचे प्रशासन यामुळे विश्वविद्यालयांचे स्वरूप विसंगत होत चालले होते. पुढे भारतीय विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रवादी राजकीय विचार वाढू लागल्याने ब्रिटिश सत्तेला विश्वविद्यालयांतील स्वातंत्र्य मर्यादित करण्याची गरज भासली. या परिस्थितीमुळे लॉर्ड कर्झन यांच्या कारकीर्दीत 1902 मध्ये Raleigh Commission ची नियुक्ती करण्यात आली, ज्याच्या शिफारसीवर आधारित 1904 चा Indian Universities Act लागू करण्यात आला.

या कायद्याची मुख्य पार्श्वभूमी म्हणजे उच्च शिक्षणावर सरकारी नियंत्रण वाढवून शिक्षण व्यवस्थेला शिस्त, गुणवत्ता व सुसंगती प्रदान करणे हा होता. आयोगाने केलेल्या सर्वेक्षणात असे आढळले की विश्वविद्यालये फक्त परीक्षा घेण्यापुरती मर्यादित आहेत, अध्यापन आणि संशोधनात सहभाग अत्यल्प आहे, महाविद्यालयांना मान्यता देताना आवश्यक निकषांचे पालन होत नाही, आणि राजकीय प्रभाव वाढत असल्याने शैक्षणिक शिस्त भंग होत आहे. म्हणूनच उच्च शिक्षण संस्था अधिक जबाबदार आणि नियंत्रित करण्यासाठी हा कायदा राबविण्यात आला.

या कायद्याद्वारे भारतीय विद्यार्थ्यांना उच्च गुणवत्ता असलेले शिक्षण मिळावे असा उद्देश जरी सांगितला गेला, तरी प्रत्यक्ष हेतू ब्रिटिश सत्तेला अनुकूल असा उच्चशिक्षित वर्ग तयार करण्याचा होता. भारतीय युवकांवर वाढत्या राष्ट्रवादी विचारांचा प्रभाव कमी करणे, विश्वविद्यालयांतील राजकीय हालचाली रोखणे आणि शिक्षण व्यवस्थेवर सरकारी पकड मजबूत करणे हे अप्रत्यक्ष ध्येय होते. त्यामुळे भारतीय लोकमानसात या कायद्याविषयी तीव्र नाराजी व्यक्त झाली. बालगंगाधर टिळक, गोपाळकृष्ण गोखले, जवाहरलाल नेहरू यांसारख्या राष्ट्रीय नेत्यांनी त्याची कठोर टीका केली. हा कायदा विद्यार्थ्यांचे स्वातंत्र्य व स्वायत्तता कमी करणारा, शैक्षणिक संस्थांवरील सरकारी दडपशाही वाढविणारा आणि राष्ट्रवादी विचारांवर बंधने आणणारा असल्याचे मत जनतेमध्ये निर्माण झाले.

1917 चा सॅडलर आयोग

भारतातील उच्च शिक्षणाच्या विकासात 1917 मध्ये स्थापन करण्यात आलेल्या सॅडलर आयोगाचा (Sadler Commission) विशेष महत्त्वाचा वाटा आहे. 1904 च्या भारतीय विश्वविद्यालय कायद्याच्या नंतरही उच्च शिक्षण व्यवस्थेबाबत अनेक अडचणी, तक्रारी आणि विसंगती कायम राहिल्या. विशेषतः कलकत्ता विश्वविद्यालयाच्या कार्यप्रणालीतील त्रुटी, विद्यार्थ्यांची वाढती संख्या, अध्यापन-परिसराचा अभाव, परीक्षा केंद्रित शिक्षण, संशोधनाची कमजोरी आणि राष्ट्रवादी विचारसरणीचा प्रबळ प्रभाव या सर्वांमुळे ब्रिटिश सरकार चिंतीत झाले होते. लॉर्ड हार्डिंग यांच्या कार्यकाळात डॉ. मायकेल सॅडलर यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोगाची स्थापना 1917 मध्ये करण्यात आली. त्यामुळे हा आयोग “सॅडलर आयोग” किंवा “Calcutta University Commission” म्हणून ओळखला जातो. या आयोगाचे मुख्य उद्दिष्ट कलकत्ता विश्वविद्यालयाच्या कार्यपद्धतीचा अभ्यास करून सुधारणांचे मार्गदर्शन करणे होते. पण प्रत्यक्षात आयोगाने सर्व भारतीय विश्वविद्यालयांचा सर्वसमावेशक अभ्यास केला आणि उच्च शिक्षणासोबत माध्यमिक शिक्षण, शिक्षक प्रशिक्षण, अभ्यासक्रम रचना, प्रशासन व्यवस्था इत्यादी संपूर्ण शैक्षणिक संरचनेचे मूल्यमापन केले. त्यामुळे हा आयोग भारतीय शिक्षण इतिहासातील सर्वाधिक

विस्तृत आणि सखोल अध्ययन म्हणून ओळखला जातो. सॅडलर आयोगाने असे स्पष्टपणे नमूद केले की प्राथमिक समस्या विश्वविद्यालयांच्या पातळीवर नसून माध्यमिक शिक्षणातील दोषांमध्ये आहे. माध्यमिक शिक्षणाच्या कमतरतेमुळे उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता घटली आहे. त्यामुळे शिक्षणभावनेचे विभाजन पुनर्रचीत करणे, माध्यमिक शिक्षणाचा दर्जा वाढवणे, आणि त्याची रचना शैक्षणिकदृष्ट्या मजबूत करणे अत्यावश्यक असल्याचे आयोगाने सांगितले. आयोगाने सुचविले की, विश्वविद्यालयांचा मुख्य उद्देश अध्यापन आणि संशोधन असावा, केवळ परीक्षा घेणारी संस्था नव्हे. महाविद्यालयांना विश्वविद्यालयांशी संलग्न ठेवावे परंतु प्रशासनात त्यांची स्वायत्तताही कायम ठेवावी. विद्यार्थ्यांच्या मानसिक, बौद्धिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासासाठी संशोधन केंद्रे, प्रयोगशाळा, वाचनालये, वसतिगृहे, विद्यार्थी संघटना इत्यादींचा विकास आवश्यक आहे, असे आयोगाने स्पष्ट केले.

1935 चा भारत शासन कायदा

भारताच्या संविधानिक इतिहासातील सर्वात महत्वाचा आणि व्यापक कायदा म्हणजे 1935 चा भारत शासन कायदा (Government of India Act, 1935) होय. हा कायदा ब्रिटिश सत्तेने भारतात प्रशासकीय सुधारणा आणि संघराज्य पद्धती लागू करण्याच्या उद्देशाने लागू केला. 1919 च्या मॉन्टेग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणा प्रभावीपणे कार्यान्वित न झाल्यामुळे प्रशासकीय यंत्रणेत अनेक अडचणी निर्माण झाल्या होत्या. दुसरीकडे राष्ट्रवादी चळवळी, सायमन आयोगाचा विरोध, गोलमेज परिषदांच्या चर्चा आणि भारतीय जनतेची स्वराज्याची वाढती मागणी या घटनांनी ब्रिटिश सरकारवर दबाव निर्माण केला. या पार्श्वभूमीवर भारतीयांच्या संविधानिक अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी आणि प्रशासनावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने 1935 चा भारत शासन कायदा तयार केला. हा कायदा ब्रिटिश संसदेने भारतासाठी केलेला सर्वात मोठा कायदेशीर दस्तऐवज म्हणून ओळखला जातो. हा कायदा तयार करण्यामागील प्रमुख उद्देश भारतातील राज्यव्यवस्था सुसंगत करणे, केंद्र व प्रांतीय प्रशासनाची जबाबदारी विभाजित करणे, प्रांतिक स्वराज्य वाढवणे, भारतीय लोकप्रतिनिधींचे अधिकार वाढवणे तसेच भारतीयांना शासनातील सहभाग देऊन राष्ट्रवादी चळवळी शांत करणे हा होता. ब्रिटिश प्रशासनाला जाणवले की भारताचा प्रचंड प्रदेश केंद्रीकृत स्वरूपात प्रभावीपणे चालविणे कठीण होत आहे; म्हणून संघराज्य पद्धतीची अंमलबजावणी आवश्यक आहे. या कायद्याने भारतीय राजकारणात संरचनात्मक व प्रशासकीय परिवर्तनाची नवी दिशा दिली.

1944 चे सेर्जंट योजना

भारतामध्ये ब्रिटिश राजवटीच्या शेवटच्या टप्प्यात शिक्षणव्यवस्थेबाबत वेगाने बदलणाऱ्या परिस्थितीची जाणीव ब्रिटिश सरकारला स्पष्ट झाली होती. दुसरे महायुद्ध संपत आले होते आणि भारतात स्वातंत्र्यलढा अधिक तीव्र झाला होता. भारतीय समाजात राष्ट्रीय भावना वाढत होत्या, तसेच शिक्षणाच्या विस्ताराची मागणी सर्वत्र उमटत होती. १९४४ मध्ये ब्रिटिश शिक्षणतज्ज्ञ सर जॉन सेर्जंट (Sir John Sargent) यांच्या अध्यक्षतेखाली भारतातील शिक्षणाच्या सर्वांगीण विकासासाठी एक दीर्घकालीन योजना सादर करण्यात आली. या योजनेला “सेर्जंट योजना” (Sargent Report / Sargent Education Plan) या नावाने ओळखले जाते. ब्रिटिश राजवटीतील ही शेवटची व सर्वात महत्वाकांक्षी शिक्षण योजना मानली जाते. सेर्जंट

योजनेचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे भारतातील शिक्षणव्यवस्थेला राष्ट्रीय आणि लोकाभिमुख बनविण्याचा पहिला प्रयत्न. उद्दिष्ट ठरवताना भारतीय जनतेच्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक गरजांचा विचार करण्याचा प्रयत्न या अहवालात दिसून येतो. भारत स्वतंत्र होणार ही जाणीव ब्रिटिशांना झाली होती आणि म्हणूनच भविष्यातील भारतासाठी सुसंस्कृत, कौशल्यपूर्ण, लोकतांत्रिक नागरिक तयार करण्याची गरज त्यांनी मान्य केली. आजच्या आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेची पायाभरणी या योजनेमुळे झाली असे मानले जाते.

सारांश

भारतामध्ये ब्रिटिश राजवटीच्या आगमनानंतर सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक क्षेत्रात अनेक बदल घडले. त्यापैकी सर्वात महत्वाचा बदल म्हणजे शिक्षण क्षेत्रातील परिवर्तन. ब्रिटिशांच्या येण्यापूर्वी भारतातील शिक्षण प्रामुख्याने गुरुकुल, मदरसे, टोल संस्था, पाठशाळा आणि आश्रमशाळांच्या माध्यमातून दिले जात असे. या शिक्षणाचा मुख्य आधार धर्म, संस्कृती, तत्त्वज्ञान, शास्त्र आणि नैतिकता हा होता. परंतु ब्रिटिशांच्या राजवटीत शिक्षण व्यवस्थेबद्दलची दृष्टी पूर्णतः बदलली. इंग्रजी शिक्षण, पाश्चिमात्य विज्ञान, तांत्रिक ज्ञान आणि आधुनिक विषयांचा भारतातील शिक्षणात समावेश झाला.

ब्रिटिशांनी शिक्षण व्यवस्थेत सुधारणा करण्यामागील प्राथमिक उद्दिष्ट भारतात प्रशासकीय यंत्रणेकरिता कमी वेतनात काम करणारा इंग्रजी शिक्षित कर्मचारी वर्ग तयार करणे हे होते. तसेच पाश्चिमात्य संस्कृतीचे वर्चस्व निर्माण करून भारतीय जनतेला मानसिकदृष्ट्या परावलंबी बनवणे ही त्यांची अप्रत्यक्ष योजना होती. परंतु या पाश्चिमात्य शिक्षणामुळे भारतीय समाजात अपेक्षेपेक्षा विपरित परिणाम झाले. शिक्षित भारतीयांमध्ये स्वाभिमान, तर्कशक्ती, राष्ट्रीय एकता, धार्मिक सुधारणा आणि स्वातंत्र्याची इच्छा निर्माण झाली. त्यामुळे ब्रिटिश शिक्षण धोरण भारताला गुलाम बनवण्यासाठी असले तरी त्याच शिक्षणाच्या माध्यमातून स्वातंत्र्यलढ्याची पायाभरणी झाली ही ऐतिहासिक विडंबना होते.

संदर्भग्रंथ सूची

1. कदम, स. रा. (2016) ब्रिटिश काळातील शिक्षण आयोगे आणि सुधारणा, विद्या निकेतन, मुंबई.
2. देशमुख, स. रा. (2015) ब्रिटिश काळातील प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण व्यवस्था, सुधारक प्रकाशन, मुंबई.
3. काळे, प्रा. वि. (2017) भारतातील शिक्षण सुधारणा: चार्टर अ‍ॅक्ट 1813 पासून सेर्जंट योजना 1944 पर्यंत, ज्ञानसंपदा प्रकाशन, पुणे.
4. पाटील, धनश्री. (2020) ब्रिटिश काळातील शिक्षण प्रणाली, म.पि.स.स. वर्ल्ड, पुणे.
5. खोत, रमेश. (2018) भारतामधील उपनिवेशी शिक्षणाचा इतिहास, विदर्भ प्रकाशन, नागपूर.
6. शिंदे, संजय. (2019) हंटर आयोग आणि भारतीय शिक्षण व्यवस्था, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.
7. साळुंखे, म. न. (2016) मॅकॉले मिनिट्स आणि इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार, शिक्षण अभ्यास केंद्र, कोल्हापूर.
8. जोशी, सु. वि. (2018) वूड्स डिस्पॅच: भारतीय शाळा आणि कॉलेजांचे परिवर्तन, विद्या वाचनालय, नागपूर.
9. देशपांडे, अ. रा. (2014) ब्रिटिश शिक्षण धोरणांचा सामाजिक प्रभाव, संस्कृती प्रकाशन, मुंबई.

10. राणे, सं. वि. (2019) सॅडलर आयोगाचा अभ्यास: भारतीय शैक्षणिक संस्था आणि धोरणे, विद्या प्रकाशन, औरंगाबाद.
11. माने, स. रा. (2017) ब्रिटिश शिक्षण धोरणे आणि राष्ट्रीय चळवळीवरील प्रभाव, इतिहास अभ्यास केंद्र, कोल्हापूर.
12. पाटील, सु. रा. (2016). ब्रिटिश राजवटीतील शिक्षण कायदे आणि समाज, विद्या निकेतन, मुंबई.
13. काळे, सं. वि. (2018). ब्रिटिश शिक्षण धोरणांचा दीर्घकालीन परिणाम: आधुनिक भारतीय शिक्षण प्रणालीवर अभ्यास, ज्ञानसंपदा प्रकाशन, नागपूर.